

ייחודו של יוצר - נתן אלתרמן

הרצליה רוז

כדי להכין שיעור למשתלמים(ות) במכללת לוינסקי בנושא "ייחודו של יוצר" ישבתי "שבעה נקיים". קראתי לעצמי בקול את מֶרֶב יצירותיו כדי לבחור מתוכן פריטים (מעטים מאוד) מייצגים. קראתי מחקרים, חפרתי בכל החומר האצור שטאסף על אודות האיש ויצירתו. רק אז עמדתי לפני שאלת השאלות הדידקטיות - איך לדחוס לתוך שעה ועוד קצת של מפגש את עיקרי יסודותיו של "ייחודו של יוצר"?

איך לארגן שיעור שלא יהיה פארסה, שלא ליצור כאוס בחומר העצום שטאגר? איך לא להיתפס לפאתוס מול הקלאסיקה רבת-הפנים, וחס ושלוש לא להפוך את השיעור לבאתוס (ההפך מפאתוס) מתוך רצון להביא הרבה? שיעור "יחד-פעמי" כזה קשה פי כמה ממפגשים של "דרך". כשמרצה נפגש עם קהל כמה וכמה פעמים, נוצרת, לדעתי, מסכת משולבת של עשייה לימודית ולשון משותפת בין מרצה לקהלו. למידה אמיתית היא תמיד בתהליך של "דרך", לדעתי.

המפגש החד-פעמי בנושא "ייחודו של יוצר" קשה ומביך במיוחד. נתן אלתרמן הוא יוצר רב-פני. מלמדים את יצירותיו וחוקרים אותן, יוצרים רבים, שנים רבות.

עיקר דאגתי היתה, איך לארגן שיעור שיגרום ללומדים(ות) ללכת אחר-כך לספרייה כדי להתבשם עוד ביצירות היוצר, כדי להעמיק עוד בכתביו. בחרתי בדרך המקובלת עלי בנושא זה: להעמיד את סולם הסמלים המרכזי של היוצר ולבאר אותם, כדי ליצור תשתית רחבה ככל האפשר למפגש עם המורכבות של היצירה.

הקריאה שלי בקול הזמינה את הלומדים(ות) אל יסוד ה"ניגון" הטיפוסי ליצירות נ' אלתרמן ואל המצלול והקצב שלו.

פתחתי ב"פלאי הפילים" מתוך **ספר התיבה המזמרת**¹. יצירה זו שימשה דגם מצוין למקצב ולניגון שלו, וגם העמידה עולם אלתרמני כפול. כביכול, יצירה לילדים, כביכול שיר מחורז – שיר סיפורי. בדיעבד הופיע היסוד האלגורי הפנימי וסמל הקרקס שהוא אחד מסמלי היסוד של המשורר.

גם שאר הדוגמאות שהובאו בשיעור נבחרו כדי להציג מוטיבים מרכזיים ביצירתו והובילו אל העולם הרוחני והרגשי של היוצר, תוך אזכור המטפורות הטיפוסיות לו.

בשיעור גם הקפדתי לצטט מדברי החוקרים המרכזיים, כדי לפרש את עולמה הפנימי, הסבוך והמתומצת של כל יצירה שנבחרה לציון. את הסמלים שעסקתי בהם רשמתי על הלוח.

עולם החיים אצל נ' אלתרמן מכונה גם "קרקס", גם "שוק" וגם "פונדק". האנשים – אנחנו – מדומים לזיונגלרים בקרקס, לבעלי-החיים בו. כולם חייבים למלא מטלות בקרקס החיים, ואוי לנו אם נשגה בעשייתנו. בכניסה לקרקס ניצב בעל התיבה המזמרת. הוא זה שמשמע את הניגון החוזר, הניגון המלווה את דרך החיים של כל פרט ושל הכלל. אנו כולנו המוכרים והקונים בשוק החיים, ואנו גם הרעים ולעתים גם הרעים שבפונדק.

הדרך, דרך החיים, מסומלת ביצירותיו השונות בדרך שונה. בתוך **הטור השביעי** זוהי דרך הציונות והקמת המדינה.

ביצירות **הטור השביעי** היוצר מעמיד את עצמו כנביא לעם ב"שער בת-רביס". בבלדה "יצאו לדרך בחורים"² מותווית דרך זו בבהירות מוחלטת. "טוב הוא מות המת בדרך משובו של הבוגד". זהו הסיוס של היצירה הזאת, וכך מסתיימת הליכת השניים שיצאו בשליחות האומה.

בשיר הערש "על אם הדרך"³ מביע המשורר את השקפת עולמו המרכזית בוויכוח הסמוי עם ה"כנענים". האם אנחנו הישראלים המשך ליהדות העולם, או אנו ענף מיוחד, שונה לעצמנו, בכנען?

הילד היהודי המעפיל בספינה - "כורצת הספינה על צד, עולה שלופת צפון" - יוכל להגשים את עצמו כחלוץ וכ"מגש הכסף" רק אם יזכור את אביו שהתפלל בדרך ליד אותו עץ "משיר יפה שכוח"⁴ ויזכור את סבו שהוכה והומת ליד אותו העץ שליווה את הפליטים בדרכם לארץ-ישראל.

תפיסתו של אלתרמן קשורה ל"שורשים". בלי זיכרון אישי וקולקטיבי לא יקום עם!

דרכי החתחתים שבגולה הן אלה שטוו את חלום הציונות. זו דעתו של אלתרמן. מגשימה הם ילדיהם של הפליטים שנקבצו בדרכים רבות לארץ זו.

בשיר "אגרת"⁵ כתב אלתרמן על עצמו, "נולדתי לפניך תאומים". התאום האחד שבו הוא "המגיד בשער", זה שכתב ודיבר אל הרבים, המוכיח, הנביא, המורה לעם.

התאום השני הוא ה"הלך" ההולך בדרך יחידה, המשורר הלירי המחפש את נפשו ואת ניגונו היחיד והמיוחד. הלך זה הולך בדרך מבלי לגעת ומבלי להגיע. הוא גם "המת-החיי" שב"שמחת עניים"⁶ ודרכו בעולם המציאותי ובעולמות אחרים שמעבר לחיים, גם בעולם הנצח.

רוב חוקרי נ"י אלתרמן מייחסים את מוטיב ה"הלך" ביצירותיו להשפעה צרפתית. לדעתי, הדמות לקוחה מהעולם הפרבוסלבי ומהספרות הרוסית הקלאסית. "מחפשי האלוהים" ו"מחפשי עצמם" נקראים בפי הסופרים הרוסים הקלאסיים וגם בפי העם "בסק". בפינו "יחפן". **בהאים קרמזוב** של דוסטויבסקי הם משוררטים ברור מאוד, בעיקר באמצעות אליושה. כל גדולי סופרינו הושפעו מהסופרים הרוסים הקלאסיים. ברנר הושפע מאוד מדוסטויבסקי. חלוצי העלייה השלישית השתמשו בדימויים ששאלו מפושקין, מציכוב, מגוגול ומאחרים. גם "חבריה טראסק" התל-אביביים,

שאלתרמן התחנך בהם הרבה, בחרו פן יחפני ובוהמי בהשפעה הרוסית שהכירו היטב.

השירה הלירית של נ' אלתרמן, זו המבטאת את עולמו הפנימי, שייכת כולה למוטיב ה"הלך". שירה זו גדושה אוקסימורונים.

הרגשה הפיוטית של אלתרמן מתבטאת בשימוש בהפכים, בשפע של דימויים, בהאנשה והנפשה של דוממים, צמחים ובעלי-חיים. הוא מנסה לגעת במציאות ומעבר לה, כדבריו, "להביט לא אֶחָדֵל וְלִנְשֵׁם לֹא אֶחָדֵל (אמות ואוסיף ללכת" (אלתרמן, תשי"ט).

החוקרים השונים קוראים לדרכו של אלתרמן בשימוש בדימויים "משתמש באחדות הניגודים". אידה צורית קוראת לכך "אחדות ההפכים" ומביאה רשימה של דוגמאות מעניינות לעניין זה: הומר-קינה, סרקזם-אירוניה-רומנטיקה, אידיאה-פיוט, סדר-אנרכיה, טבע-תרבות, עולם פרטי-ציוויליזציה, פרוזה-שירה. כל אלה יוצרים אוקסימורונים של "מפלצת של יופי".

הרגשה האלתרמנית העצומה, המתהפכת הפוך על הפוך, מתארגנת ארגון מדוקדק בקצב פנימי שדומה לקצב הנשימה. על כך זכה המשורר לקיתון של ביקורת מפיו של המשורר נתן זך.

השירה הפראית, רבת-הפנים שלו, שזכתה למאמרי ניתוח ומחקר רבים ביותר, מאורגנת בריתמוס שיוצר "ניגון" בעל עוצמה מוסיקלית מדהימה. לדעתי בחר המשורר "לארגן" את יצירי רוחו המתפרצים ומתפלצים בכבלים צורניים מדויקים ומהודקים, וכך שמר על היסוד הנורמלי שבנפשו. נתן אלתרמן הוא בלדיסט מיסודו, וצורת הבלדה מרכזית ביצירתו. הבלדה קשורה תמיד במתח, בניגודים, בדרמתיות עצומה. העולם הרומנטי של הבלדה אינו מבדיל בין חיים במציאות ובין חיים שאחרי המוות. התמציתיות של הסיפור הבלדיסטי והניגון הפנימי שבשיר יוצרים לרוב מצבים טרגיים.

היות שהמשורר הזה היה רומנטיקן טרגי והעולם על סף הקץ היה עולמו, הוא בחר בצורה המבטאת ביותר את עולמו הפנימי, צורה שמאפשרת ביטוי מאורגן של אישיותו הסוערת והבלתי מתפשרת. הבלדות הן צורה ספרותית שעונה במיוחד לגיל ההתבגרות, לאנשים שמחפשים את עצמם. אנשים בדרך.

גיל זה חסר-מנוחה, כמו הזיאנר הבלדיסטי חסר-המנוחה. זהו גיל שנתון למיבני רוח מתחלפים, לחוסר סבלנות ולרומנטיקה. נדמה לי שנתן אלתרמן נשאר "תקוע" בגיל הזה כל חייו (כמובן, מבחינה נפשית בלבד). באמצעות היסודות הבלדיסטיים שביצירתו באו לביטוי תכנים כאוטיים שהעסיקו אותו. המציאות של עולם בתוך עולם ועולם מעבר לעולם הם עולמו השירי, כגון העולם המודרני-עירוני מול העולם הפראי, האלים והזר. עולם החיים ועולם הדממה (שהמת-חחי מדומה בו גם לחולד). עולם שמחה של בית ומולדת ועולם כאב של אבל ושכול.

הוא יכול לאמת את העולמות אלה מול אלה. הוא גלגל אותם זה בזה באמצעות היסודות הבלדיסטיים שבחר להשתמש בהם. אחד המוטיבים המעניינים ביצירתו הוא האישה ויחסו אליה. מצד אחד הוא עוסק בעלמה בעלת צמה וירוקת עין (סמל התום והחן) ומן הצד השני מופיעה הפונדקאית שהיא אישה מלאה, מאיימת, מכשפה.

היצירה "העלמה" (אלתרמן, 1957) זימנה דיון בשיעורי על אודות האפיונים השונים של האישה ביצירתו⁸ של אלתרמן. זוהי בלדה קשה וטעונה שניתחנו בשיעור. כהשלמה לה קראתי את "שיר המגבעות"⁹ שהיא יצירה אירונית, הומוריסטית, וכביכול קלילה. שני שירים מתוך **שמחת עניים**¹⁰ סימנו את האמביוולנטיות של המשורר ביחסו לאישה שהיא גם בת, שהיא גם בית ויציבות ומולדת, לעומת הגבר – ההלך ורעיו ההולכים בדרך, שהם תמיד בחוץ ובדרך.

בחלק האחרון של השיעור המרוכז הזה נגענו ביצירותיו של אלתרמן שעוסקות בשואה. במרכז עיסוקו בשואה ישנו "הילד היהודי".

בראשיתו של השיעור עסקנו בבלדה "על אם הדרך" ובסופו קראנו את
בלדה "על הילד אברם"¹¹ (אלתרמן, 1973).

שיעור זה, כמו כל שיעור בודד מסוגו, מהווה אמצעי "טעימה" בלבד.
בהסתיים השיעור קיבל כל לומד (לומדת) ביבליוגרפיה מוערת שמצורפת
בוה, ומאמר שלי מתוך **אתגר** שמסביר דרכי הוראת בלדה כביבליותרפיה
בגיל טרום-התבגרות. דוגמה למאמר שימשה הבלדה "לילה לילה"¹²

ביבליוגרפיה

- א. יצירות שזכרות במאמר :
1. אלתרמן, נתן 1958. "פלאי הפילים" בתוך: **ספר התבה המזמרת**. תל-אביב: מחברות לספרות.
 2. אלתרמן, נתן 1979. "יצאו לדרך בחורים" בתוך: **פזמונים ושירי זמר** חלק ב' (דרך, דרך, נתיבה). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
 3. אלתרמן, נתן תשמ"ג. "על אם הדרך" בתוך: **הטור השביעי א'.** תל-אביב: עם עובד.
 4. "שיר יפה שכוח" הוא השיר ביידיש "אויף דער וויג שטייט אַ בוים" המצוי באוסף של מרק וגינצבורג שיצא לאור ב-1905 במזרח אירופה ותורגם לעברית בידי מנשה רבינא ב-1936.
 5. אלתרמן, נתן תשי"ט. "אגרת" בתוך: **כוכבים בחוץ**. תל-אביב: מחברות לספרות.
 6. אלתרמן, נתן תשי"ג. **שמחת עניים**. תל-אביב: מחברות לספרות.
 7. אלתרמן, נתן תשי"ט. "להביט לא אחדל" בתוך: **כוכבים בחוץ** (בדרך הגדולה). תל-אביב: מחברות לספרות.
 8. אלתרמן, נתן 1957. "העלמה" בתוך: **עיד היונה**. תל-אביב: מחברות לספרות. (לחן: י' זעירא).
 9. אלתרמן, נתן 1958. "שיר המגבעת" בתוך: **ספר התבה המזמרת**. תל-אביב: מחברות לספרות.
 10. אלתרמן, נתן תשי"ג. "הזר מקנא לחן רעייתו" ו"החלד" בתוך: **שמחת עניים**. תל-אביב: מחברות לספרות.
 11. אלתרמן, נתן 1973. "על הילד אברס" בתוך: **הטור השביעי א'.** תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
 12. אליגון, תלמה, פסחזון, רפי (עורכים) 1983. "לילה לילה" בתוך: **אלף זמר ועוד זמר א'.** תל-אביב: כנרת.

ב. מחקרים (מבחר):

- ברזל, הלל 1983. **משוררי בשורה**. תל-אביב: יחדיו.
- באומגרטן, אורח (עורכת) 1971. **נ' אלתרמן, מבחר מאמרים**. תל-אביב: עם עובד.
- בלבן, אברהם 1981. **הכוכבים שנשארו בחוץ**. תל-אביב: פפירוס.
- ברתנא, אורציון 1989. **זהירות, ספרות ארץ ישראלית**. תל-אביב: פפירוס.
- גילולה, דבורה 1995. **נ' אלתרמן**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גלבוץ, מנוחה 1992 (יולי). "בין 'התיבה המזמרת' ל'כוכבים בחוץ' ול'פונדק הרוחות' בתוך: **מעגלי קריאה 21**.
- האפרתי, יוסף 1971 (נובמבר). "לשאלת הקומפוזיציה של הבודד ביכוכבים בחוץ" בתוך: **הספרות חלק ג'**.
- דורמן, מנחם 1991. **נ' אלתרמן** (פרקי ביוגרפיה) תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- זך, נתן תשי"ט. "הרהורים על שירת נ' אלתרמן" בתוך: **עכשיו 3-4**.
- יניב, שלמה 1999. **הבלדה העברית בת זמננו** (מסורת וחידוש). חיפה: אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן.
- לאור, דן 1984. **השופר והחרב**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון כץ.
- מירון, דן 2001. **פרפר מן התולעת**. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- מירון, דן תשלי"ב. "המת והרעה" בתוך: **ארבע פנים בספרות העברית בת ימינו**. תל-אביב: שוקן.
- מוקד, טובה 13.2.75. "האמצעים הליריים בשירת נ' אלתרמן". הרצאה בסמינר שיין.
- ערפלי, בועז 1983. **עבותות של חושך**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד ומכללת פורטר.
- פירשמן, שרגא 1978 (אפריל). "מעשה בפי סופית" (דיון ביצירה כאלגוריה ואירמוזים למקורות) בתוך: **מעגלי קריאה 4**.
- צור, ראובן 1988. "שירה היפנוטית עברית, קווים לאפיונה". מכון כץ.
- צורית, אידה 1974. **הקרנן והברית**. תל-אביב: דביר.

- קרטון-בלום, רות 1983. **בין הנשגב לאירוני**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- קרטון-בלום, רות 1994. **הלב והצל מחגיגת קיץ**. תל-אביב: זמורה ביתן.
 רתוק, לילי 1994 (יולי-אוגוסט). "בנות המלך הנרצעות" - דמות האשה
 בשירת אלתרמן בתוך **עתון 77**
- זו, הרצליה 1972. "התיבה המזמרת בכיתות ט"י בתוך: **חינוך**.
- זו, הרצליה 2001. "הבלדה 'לילה לילה' ככלי טיפולי לגיל טרום-התבגרות"
 בתוך: **אתגר**.
- זו, הרצליה 1979 (מאי). "על השביל עץ עומדי". בתוך: **מעגלי קריאה 6**
- זו, הרצליה 1998 (יוני). "בלדות ככלי ביבליותרפי בעבודה עם חטיבת
 הביניים" בתוך: **מעגלי קריאה 25-26**.
- שביד, אליעזר 1962 (מאי, יוני). "האמונה הגנוזה" (עיון ב"שירי מכות
 מצרים" ו"שמחת עניים") בתוך: **מולד** כרך כ'.
- שוהם, ראובן 1988. **המודוס האלגורי בשמחת עניים**. חיפה, דפים 4.
- שזר, רחל תש"ן. **מסות ורשימות** (על "מכות מצרים" ו"שמחת עניים").
 תל-אביב: עם עובד.
- שמיר, זיוה 1989. **עוד חוזר הניגון** (שירת אלתרמן בראי המודרניזם).
 תל-אביב: פפירוס.
- שמיר, זיוה 1999. **על עת ועל אתר** (פואטיקה ופוליטיקה). תל-אביב: הקיבוץ
 המאוחד.
- שמיר, משה 1988. **נתן אלתרמן המשורר מנהיג**. תל-אביב: דביר.
- שמיר, משה 27.3.87. "הרעות בעולמו של נ' אלתרמן. **מעריב**.